

**Cinc cèntims
valia
el llibret!**

**Tresors fallers
de la
Biblioteca Històrica
Universitat de València**

Organitza:

Universitat de València
Vicerectorat de Cultura i Esport
Servei de Biblioteques i Documentació
Biblioteca Històrica

Col·labora:

Arxiu Municipal de València
Institut Valencià de Conservació, Restauració i Investigació

Comissariat i textos:

Josep Lluís Marín i Javier Mozas
(membres de l'Associació d'Estudis Fallers)

Fotografia:

Aránzazu Guerola Inza
Eduardo Alapont

Disseny i maquetació:

Espirelius

Agraïments:

Biblioteca de Ciències Socials *Gregori Maians* (Universitat de València)
Biblioteca d'Humanitats *Joan Reglà* (Universitat de València)

DL: V-703-2019

Sala Duc de Galàbria. Centre Cultural La Nau **Del 5 de març al 7 d'abril de 2019**

Horari:

De dimarts a dissabte, de 10 a 14 h i de 16 a 20 h
Diumenges i festius, de 10 a 14 h. Dilluns tancat
Visites guiades: dimarts - divendres
Reserves: visites.guiades@uv.es. Tel 963 86 49 22

VNIVERSITAT
D VALÈNCIA

Vicerectorat de Cultura i Esport
Servei de Biblioteques
i Documentació

Cinc cèntims valia el llibret!

Tresors fallers de la Biblioteca Històrica
Universitat de València

La Biblioteca Històrica de la Universitat de València custodia una de les més completes col·leccions de literatura fallera de l'últim terç del segle XIX, que, paradoxalment, és de les menys conegudes. Es tracta d'un fons bibliogràfic integrat per més de dos-cents llibrets de falla, quasi la meitat dels quals són els únics exemplars que es conserven.

Els llibrets de falla són un dels principals testimonis d'una festa dinàmica i en evolució constant. Aquesta col·lecció presenta un interès especial, perquè ens aproxima a una etapa en què les Falles comencen a ocupar un lloc destacat en el calendari festiu del Cap i Casal, en un moment de tensió entre la festa popular i els intents de control per part de les autoritats. És el moment en què els llibrets incorporen continguts diversos que amplien la inicial *explicació i relació*, en un diàleg fructífer amb altres manifestacions coetànies de la literatura satírica.

Gràcies a aquest fons, també moltes comissions de falla podran completar la història de les falles plantades en aquells antics emplaçaments que constitueixen la base de les seues demarcacions actuals.

Finalment, l'exposició *Cinc cèntims valia el llibret!* vol reivindicar el paper dels arxius i biblioteques públics en la conservació, recerca i difusió de tots aquells elements patrimonials que contribueixen a fixar la memòria de les Falles, una festa d'abast universal.

LA GÈNESI DE LES FALLES

En el període que va de l'últim terç del segle XVIII a la darrerria del segle XIX, les Falles es configuren com una festa veïnal que és resultat de la síntesi i la reelaboració de diverses pràctiques festives i rituals.

Al llarg d'aquests anys, les fogueres i els focs que es feien amb motiu de la vespra de Sant Josep van convergir amb el ritual de l'exposició i crema del ninot de mitja quaresma, costum que servia per a exposar i criticar fets i persones censurables de la vida local, i que connectava amb tota una sèrie de pràctiques de caràcter crític (cudols, esquellotades, morcades, mudar la veu...).

Aquest fet es va veure reforçat i ampliat en el vessant plàstic per la influència de les construccions efímeres habituals en les grans celebracions i festes del barroc (altars, arcs, roques...), els espectacles teatrals basats en l'exhibició d'autòmats, maniquins i figures de moviment, o l'eclosió de la caricatura en la premsa.

Finalment, s'ha d'anotar l'estreta relació de les falles i els seus versos amb altres manifestacions literàries satíriques coetànies.

LES FALLES I LA LITERATURA SATÍRICA

El desenvolupament de la impremta afavorí l'aparició de gran varietat de formes de la literatura popularista. Fulls o plec solts, d'extensió variable i sense enquadrar, oferien una lectura ràpida a un preu assequible per a la gran massa lectora popular. Aquestes publicacions abordaven gran varietat de temes (polítics, religiosos, de costums, fets d'actualitat, humorístics...), amb un tractament didàctic, moralitzant o satíric, ja que servien d'instruments d'agitació i adoctrinament de les classes populars.

En la segona meitat del segle XIX, l'expansió de la literatura popularista va coincidir amb una major presència de les Falles en el calendari festiu de la ciutat de València. Més enllà de ser una manifestació festiva, les Falles eren un nou mecanisme d'expressió i participació en l'esfera pública. Permetien al ciutadà deixar de ser un simple espectador i passar a formar part activa d'una col·lectivitat que jutjava aquelles conductes dels seus membres que considerava censurables.

Llibret en el que el que es gastó una aguileta, sabra el significat de la falla dels grans carrers de Ruzafa y Cirilo Amorós.

[València]: Imp. de J. Canales, [1892]

És així com les Falles (i la seua expressió literària) s'inseriren en la tradició autòctona que conformen els col·loquis, els poemes de disbarats, la comèdia i la prosa burlesca. Les explicacions falleres compartien temes, situacions i tipus protagonistes; i un tractament basat en el realisme costumista, la sàtira i l'humor hiperbòlic al servei del grotesc.

ELS INICIS DEL LLIBRET DE FALLA

Era una pràctica habitual la col·locació de cartells amb versos (primer, enganxats a les parets dels voltants de la falla i després, al cadafal que li servia de base) per a ajudar a fer més entenedor al públic l'argument i el missatge que expressaven les falles, superant les limitacions tècniques i formals que aquestes tenien en aquella època. Ja a mitjan segle XIX aquests versos satírics començaren a distribuir-se impresos en fulls i quaderns.

L'exemplar imprès més antic que es conserva és de 1855, està escrit per Josep Bernat i Baldoví i correspon al cadafal plantat a la plaça de l'Almodí de València. En aquella època, les falles s'exposaven al carrer només durant unes hores (es plantaven a l'alba del 18 de març i es cremaven al voltant de les vuit de la nit). Per això, amb aquest quadern imprès, Bernat va concebre un text que, a diferència dels versos penjats als cadafals, tenia vida pròpia més enllà de la falla. Nasqué així el llibret de falla.

JOSEP BERNAT I BALDOVÍ

Josep Bernat i Baldoví (1809-1864), escriptor, jutge i polític, fou un dels iniciadors del teatre valencià modern i del periodisme valencià, i “creador” de la literatura fallera. La seua producció literària se situava en el terreny de l’humorisme, la sàtira i el costumisme, des d’una òptica tradicionalista i castissista, elements compartits amb les falles de l’època.

Igual que va fer amb les revistes o amb el teatre, Bernat aprofità l’altaveu que li oferien les falles per a difondre les seues idees i per a incidir en l’opinió dels ciutadans. Així, en els llibrets que va escriure entre 1850 i 1861, Bernat tractà temes morals, culturals, socials i polítics, utilitzant el grotesc i el bròfec com a instruments per a expressar les tensions i els conflictes socials.

ELS PRIMERS AUTORS DE LLIBRETS

Bona part dels autors dels llibrets del segle XIX són desconeguts. A la falta de notícies publicades en la premsa, s’hi ha d’afegir l’anonimat amb què es publicaven els textos, una característica de la literatura fallera d’aquesta època. Es tractava d’una convenció que seguia una pràctica habitual en altres expressions de la literatura popularista i que en el cas de les falles responia a una raó afegida: si la crema dels cadafals fallers es plantejava com un acte d’ajusticiament en què un grup de persones assumia la veu de la comunitat per denunciar conductes i comportaments censurables, la seua manifestació escrita havia d’expressar, també, la veu del grup, una intencionalitat que s’hauria perdut si els versos hagueren aparegut firmats per una sola persona.

D’altra banda, d’alguns dels autors identificats, com ara Tomàs Codóner, Frederic Lloret, Cristòfol Monzón, A. Tetuà o Vicent Peris Guinart (pare del saineter Josep Peris Celda), a penes en tenim dades biogràfiques o sobre la seua trajectòria literària.

Gran falla en el Obrador de Sogueros, titulada Señoritas billaristas, juego de coin: 1898. València: Imp. de José Ma. Alpuente, [1898]

GRAN FALLA

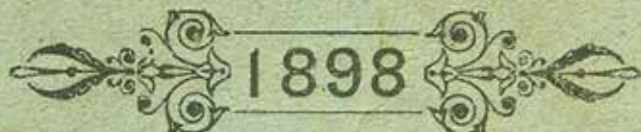
EN EL

OBRADOR DE SOGUEROS

TITULADA

Señoritas Billaristas

JUEGO DE COIN

VALENCIA

Imp. de José M.^o Alpuente
Correjería, 32 y 34

LA CONSOLIDACIÓ DELS AUTORS

Més enllà de l'anonimat, trobem noms d'autors coneguts, com els de Blai Bellver, Joan Baptista Burguet, Josep Maria Fambuena, Rafael Maria Liern, Estanislau Máñez, Francesc Palanca i Roca o Ramon Trilles. Són autors que responen a un perfil semblant: escriptors amb una abundant producció literària, sobretot en altres gèneres de la literatura popularista i el periodisme, molts d'ells vinculats a la societat Lo Rat Penat, i amb una activitat política, majoritàriament associada a organitzacions republicanes i progressistes.

La generalització de la presència dels noms dels autors serà una conseqüència de la instauració dels premis als llibrets de falla l'any 1903 per la societat Lo Rat Penat. L'establiment d'aquests guardons generarà unes noves pautes, que afavoriran el reconeixement de les autories i popularitzaran el nom dels poetes festius, que comencen a arrebregar-se en les notícies que publica la premsa sobre els premis de Lo Rat Penat o els que entreguen altres associacions. Així, comença a configurar-se una mena de "plèiade" de poetes que prompte passa a ser coneguda i reconeguda per les revistes falleres.

RECURSOS I FORMATS

En les dues últimes dècades del segle XIX, alguns llibrets de falla es presentaven com si es tractaren de revistes. No es tractava de periòdics a l'ús, sinó d'explicacions falleres, editades per les mateixes comissions. Si bé adoptaven el format habitual de les revistes satíriques de l'època, de la lectura dels exemplars que es conserven podem concloure que els continguts són els mateixos que es poden trobar en qualsevol altre llibret: l'explicació i la relació de la falla, acompanyada d'altres versos humorístics la majoria dels quals relacionats amb l'argument del cadafal, anuncis humorístics o xarades. Destaca el cas de la falla del carrer de Maldonado, amb una continuïtat d'aquest format entre 1889 i 1903, però en la majoria de casos són capçaleres amb una continuïtat escassa, que en molts casos es limita a un únic número.

La pulga: periodico fallero: Orgue de Sen Chusep. Eco dels buñols / Redactor y colavoraors, els falleros del carrer de Maldonat. [València]: [s.n.]. Añ XVI, núm. 16 (1903)

No es tractava, per tant, d'allò que amb el temps es coneixerà com a “premsa fallera” (entenenent per aquesta la que té la festa de les Falles com a objecte de la seua atenció), però sí que responien a la voluntat dels fallers d'utilitzar els recursos de la premsa per a aconseguir una difusió més àmplia dels continguts crítics i dels versos satírics dels cadafals que plantaven.

NOUS CONTINGUTS

En aquests anys, el llibret es configura com un nou producte editorial. Formats diversos, estructura textual variada i extensió relativament flexible eren les seues característiques, però encara no tenia un nom que l'identificara.

Tot i la senzillesa d'aquests primers llibrets, prompte s'hi començaren a introduir alguns continguts i apartats que passaran a ser més habituals en la primera dècada del segle XX, com ara l'esbós de la falla. Els fallers van veure també les possibilitats que ofería el llibret com a suport publicitari, i apareixen els primers anuncis. D'igual manera, s'hi comença a inserir una relació d'actes programats per la comissió.

A més, els llibrets constitueixen una interessant font d'informació sobre la festa: hi apareixen dades per a conèixer el nom dels poetes i artistes fallers, els materials amb què es construeixen els ninots, si la falla està dotada de moviment o l'evolució formal dels cadafals. Molts llibrets també recomanen als lectors prudència quan vagen a veure falles perquè vigilen la cartera o el rellotge i no siguen víctimes dels raters.

RELASIO Y EXPLICASIO

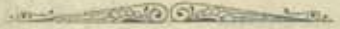
de la falla dels carrers

DE

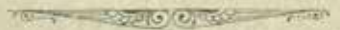
Don Juan de Austria

Y

Empedrat

¡Sinc sentims val el llibret!

Imprenta calle de Comedias

EL CONTROL DE LA FESTA

La incòmoda crítica social, política o moral que plantejaven les falles de mitjan segle XIX duqué les autoritats a establir diversos mecanismes de control de la festa.

D'una banda, des de l'any 1851, l'Ajuntament exigia que els grups de veïns que vulgueren plantar una falla hagueren de demanar un permís. Per a això, havien de presentar una sèrie de documents que incloïen una sol·licitud, un esbós de la falla, una memòria descriptiva o els versos explicatius que s'havien d'exhibir en el cadafal. Tota aquesta documentació havia de passar la censura establida per diverses instàncies: Ajuntament, Govern Civil, Govern Militar o, fins i tot, Arquebisbat.

Alguns llibrets inclouran testimonis sobre l'acció exercida per la censura i les modificacions que els fallers es van veure obligats a introduir en els seus projectes. D'altres no aconseguiran superar-la: és el cas de Blai Bellver, excomunicat pel seu llibret anticonjugal per a la falla *La creu del matrimoni* (1866), o el llibret de la falla dels carrers dels Cadirers-Burguerins de 1904, de Maximilià Thous, que el governador civil va ordenar retirar perquè criticava la xarxa d'aigua potable.

D'altra banda, la política de repressió de la festa popular també es va traduir en un increment progressiu (fins a 60 pessetes) dels impostos que es cobraven als fallers que volien plantar un cadafal, programar actuacions musicals o disparar focs artificials. Això farà que alguns llibrets recullen les queixes dels fallers per les elevades taxes que havien de pagar per a organitzar la festa. L'any 1886, aquesta escalada va reduir al mínim el nombre de falles plantades al Cap i Casal. L'any següent, l'Ajuntament va rebaixar la taxa a 10 pessetes, fet que es va traduir en un augment espectacular del nombre de cadafals plantats aquell any, que arribà a 29. Molts llibrets expressaren el seu agraïment a l'escriptor Francesc Palanca i Roca per la seua crítica als impostos a les falles, i al regidor i president de Lo Rat Penat Fèlix Pizcueta per haver-se compromès a eliminar-los.

Relació y explicació de la falla dels carrers de Don Juan de Austria y Empedrat. València: Imprenta Calle Comedias, [1907]

¡Sierramorena!. [València]: Imp. de Gay, [s.a.]

ELS PREMIS

Al final del segle XIX, associacions, penyes i revistes començaren a concedir premis a les falles, mostra de la implicació de les entitats ciutadanes en una festa que ja gaudia d'una gran popularitat. Seguint aquest camí, l'Ajuntament de València convocà els seus propis premis a partir de l'any 1901, fet que responia a un canvi en l'estratègia que les classes dirigents havien pres en relació amb la festa: passaren de la repressió a exercir-ne el control a través d'incentius. La instauració de premis buscava també potenciar els elements artístics i de “bon gust”, en detriment del contingut satíric més transgressor.

Lo Rat Penat comença a premiar els millors llibrets l'any 1903. Com passa amb les falles, els premis als llibrets afavoreixen el vessant “artístic” i suposen un canvi en la percepció d'aquestes publicacions i dels seus autors. Una de les conseqüències formals és la generalització de les dedicatòries a aquesta associació i als jurats dels premis, moltes voltes en forma de *captatio benevolentiae*.

La continuïtat en el temps d'aquest concurs ha estat un element decisiu per a la consolidació i la pervivència de la poesia festiva, i un punt de partida per a sofisticar i desenvolupar els continguts dels llibrets.

PAPERS DE FALLES

Per a reconstruir la història fallera hem de recórrer a documentació diversa, alguna de la qual es conserva en els fons de la Universitat de València i que, tot i ser coneguda, no s'ha exposat mai al públic.

Un dels primers testimonis apareix en un col·loqui de Carles Ros publicat en 1789, que fa referència a uns ninots plantats l'any anterior per la casa d'Oriol (a l'actual carrer de les Barques).

El 18 de març de 1792 trobem la primera referència en la premsa valenciana: en el *Diario de Valencia* un lector es lamentava de la poca veneració a sant Josep i dels abusos que es cometien la vespra de la celebració. I en el mateix diari, el 8 de maig de 1796, es suggerix cremar els petimetres “en estatuas la víspera del día de san Josef”.

Al març de 1821, el diari liberal *El Diablo Predicador* demana no ser cremat pels reialistes en “el auto de fe que se está preparando para el domingo 18”, però el diari conservador *La Cimitarra del Soldado Musulmán* (1822) confirma que sí que es cremà.

També publicacions de fora de València comencen a fer-se ressò de les Falles. En el *Semanario Pintoresco Español*, publicat a Madrid, José de Vicente Carabantes fa una concisa descripció de la festa de l'any 1839.

A partir del 1849, amb la descripció de les falles d'aquell any que publica el diari *El Cid* el 19 de març, comencem a disposar de notícies sobre la festa de manera continuada. És reflex de la importància que les Falles anaven adquirint en la vida de la ciutat de València.

Els primers anys del segle XX veuen la llum les primeres iniciatives editorials específiques sobre les Falles, conseqüència del creixent interès que despertava la festa i de l'existència d'un nou públic potencial.

La majoria d'aquestes publicacions presentaven una relació i descripció dels cadafals plantats cada any, com ara *Les Falles de Sén Chusep*, editada per Josep Navarro Cabanes entre 1906 i 1908. Va ser la revista *Impresiones*, fundada per Manuel González Martí, la que el 1908 editaria un número especial que, com a novetat, contenia la reproducció dels esbossos de les falles, acompanyats de diverses col·laboracions literàries. Els 2.000 exemplars de la tirada es van esgotar ràpidament.

EL DIAVOLO

GRAN FALLA

situá en los carrers de

Cirilo Amorós y Pí y Margall

Festa DE SEN CHUSEP

de 1908

VALENSIA.

Soto, impresor. Plasa de S. Fransés, 14

Aquest model esdevé una fórmula d'èxit que seguirà la revista *Pensat i Fet* (1912), la primera dedicada exclusivament a les Falles. Fundada pels poetes Ricard Sanmartín i Josep Maria Esteve Victoria, i per l'il·lustrador Francesc Ramil, va combinar magistralment valencianisme, cultura, sàtira i falles en les proporcions justes per a aconseguir un producte de qualitat.

La consolidació de la festa en l'imaginari col·lectiu valencià va afavorir que molts escriptors triaren les Falles com a rerefons d'algunes de les seues obres, com en el cas dels sainets *Les falles de Sen Chusep*, d'Eduard Escalante (1870); *El nano de la falla*, de Llorenç Fuster (1907), o *En la festa de les Falles!*, de Jesús Morante Borrás (1934).

UN CALENDARI FESTIU EN CANVI

A mitjan segle XIX, les Falles eren simplement un festeig més dels que s'organitzen amb motiu de la festa de Sant Josep i encara no havien començat el seu enlairament, paral·lel al trànsit de València a una gran ciutat. Tot i que les Falles se celebraven en el marc de la festa d'un sant amb àmplia devoció al Cap i Casal, entre els festejos de les incipients comissions falleres no hi havia cap acte religiós. Això fa que les Falles se situaren a cavall d'una "religiositat profana o profanitat religiosa", una situació d'ambigüitat en què la referència a sant Josep servia als fallers de marc per al desenvolupament de la sàtira social i de la seua celebració festiva.

Aquesta ambigüitat va permetre que les Falles, en plena lluita per l'hegemonia cultural de la València del final del segle XIX entre el republicanisme blasquista i la dreta catòlica, acabaren convertint-se en la festa major de la ciutat. En aquesta pugna, dins del camp festiu, cada bloc apostava per potenciar una opció diferent: celebracions com ara el Carnestoltes, que rebia el rebuig dels sectors catòlics, s'oposaven a les festivitats de caràcter religiós (el Corpus, Sant Vicent o la Mare de Déu dels Desemparats), que rebien l'oposició dels sectors anticlericals.

[Severino Guastavino Robba]. *El diávolo: gran falla situà en los carrers de Cirilo Amorós y Pí y Margall: festa de Sen Chusep de 1908*. València: Soto Impresor, [1908]

Araña solta

5

séntims

L' ARANYA

PERIÓDICH

órgue de Sen Chusep, eco de

ELS FA

DEL CARRER

ADVERTENSIA.

Ojo, alerta, compañero,
cuida el rellonche no es vecha,
perque si nó, t' el netecha
euansevól rata primero;
y ves, crida al polisero
an' es pasecha en el cantó:

Mars de 1889.

Sigle de les fosques.

A RAÑA NEGRA

Araña solta

5

séntims

FALLERO

de buñols, reposters y colaors.

LLEROS

DE MALDONAT

vólen viure del gafaut, y sarpá per así y sarpá per allá, mos ha deixat tan escualits y famolencs, que ni tan sols mos queda un chavall per cantar.

L'Araña Negra: periódich fallero: órgue de Sen Chusep, eco dels buñols, reposters y colaors / Els falleros del carrer de Maldonat. València: Imprenta de la Viuda de Amargós. Añ II, núm. 2. "Falla del 18 de mars de 1889. Sigle de les fosques"

¡Y quin previndre mos queda més negre!

Ara mateixa: ahi tenen vostés un bar-